

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟΥΣ ΒΡΕΤΑΝΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ*

Υπό

Μιχαήλ Ζουμπουλάκη

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Abstract

THE WELFARE STATE AND THE BRITISH CLASSICAL SCHOOL

The aim of this essay is to trace the origins of the so-called Welfare State in the works of the British Classical School. The "industrial revolution" in Britain provoked deep social transformation and revealed many urgent unprecedented social problems. Economists and social thinkers such as A. Smith, J. Bentham, J.R. McCulloch, N.W. Senior and J.S. Mill, facing these problems developed, along with their theoretical work, the principles of Social Policy in a liberal society. (JEL: B12, H11, I30).

1. Εισαγωγή

Ο ρόλος του Κοινωνικού Κράτους είναι σήμερα, στις αρχές του 21ου αιώνα, και πάλι υπό συζήτηση και αναθεώρηση τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Δεν είναι μόνον οι κυβερνήσεις και τα κόμματα στην Ευρώπη που αναζητούν τρόπους να συμβιβάσουν την ανταγωνιστικότητα των οικονομιών τους με την ολοένα αυξανόμενη ανάγκη για κοινωνική δικαιοσύνη. Και οι οικονομολόγοι αναζητούν λύσεις στα τεράστια θεωρητικά προβλήματα που απαιτεί ο συνδυασμός της αποτελεσματικότητας της αγοράς με την κοινωνική δικαιοσύνη. Ωστόσο ξεχνούμε ότι αυτό ήταν ακριβώς το

* Η παρούσα εργασία παρουσιάστηκε προφορικά στον Κύκλο συζητήσεων για το Κοινωνικό Κράτος, στον Συνήγορο του Πολίτη, και στη 2^η Πανελλήνια Συνάντηση Ελλήνων Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο: Ευχαριστώ θερμά όσους με τις κριτικές τους ή τις παρατηρήσεις τους συνέβαλαν στη βελτίωση του άρθρου και ιδιαίτερα τους Βασίλη Βουιδάσκη, Μάνο Ματσαγγάνη, Σπύρο Μπενετάτο, Μιχάλη Ψαλιδόπουλο και Τάσο Καραγιάννη. Η ευθύνη για τις τυχόν αδυναμίες βαρύνει ασφαλώς μόνο τον συγγραφέα.

σημείο αφετηρίας της Οικονομικής ως Επιστήμης: το κύριο μέλημα των μεγάλων κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας ήταν 'πως θα συνδυασθεί η αύξηση του πλεονάσματος με μία διανομή του εισοδήματος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων η οποία θα εξασφαλίζει τη μακροχρόνια ανάπτυξη'. Η παρούσα εργασία θεωρεί ότι μπορούμε να θεμελιώσουμε την αφετηρία των αντιλήψεων για το Κοινωνικό Κράτος στο έργο των Κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας, και ενδεχομένως να βρούμε εκεί ενδιαφέρουσες ιδέες για τα σημερινά κοινωνικά προβλήματα.

Με τον όρο Κοινωνικό Κράτος εννοούμε συνήθως μία σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων που αφορούν στους τομείς της κοινωνικής ασφάλισης (συντάξεις, υγειονομική περίθαλψη), της κοινωνικής μέριμνας (για τα παιδιά, τους ηλικιωμένους, τους φτωχούς), των κοινωνικών παροχών (στέγη, κατάρτιση, βρεφονηπιακοί σταθμοί), της εργατικής προστασίας και της προστασίας των ανέργων. Οι Βρετανοί Κλασικοί που εξετάζουμε παρακάτω, κατά τη γνώμη μας, όχι μόνον σηματοδοτούν την πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια γόνιμου θεωρητικού στοχασμού γύρω από τα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής αλλά και αποτελούν την αφετηρία αυτού που σήμερα ονομάζουμε 'φιλελεύθερο μοντέλο κοινωνικού κράτους'.

2. Η στερεότυπη ταύτιση κλασικής πολιτικής οικονομίας 'Laissez-faire'

Μία πολύ διαδεδομένη άποψη μεταξύ των οικονομολόγων σήμερα λέει ότι οι Βρετανοί Φιλελεύθεροι οικονομολόγοι ήταν εξ ορισμού αρνητικοί σε κάθε κρατική παρέμβαση γενικώς. Αυτή η άποψη είναι αποτέλεσμα άγνοιας των κειμένων ή σύγχυσης των θεωρητικών προτάσεων των Βρετανών Κλασικών με τις επικρατούσες προτάσεις οικονομικής πολιτικής της εποχής τους. Πρόκειται για μία εσφαλμένη ταύτιση της φιλελεύθερης Πολιτικής Οικονομίας με την ιδεολογία του "Manchesterismus". Οι Βρετανοί Κλασικοί είχαν ως θεωρητικό πρότυπο την αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού η οποία βεβαίως και δεν μεταφράζεται σε μίαν άνευ όρων υπεράσπιση της πολιτικής του laissez-faire¹.

Πηγή της σύγχυσης είναι η απλουστευτική εικόνα που δημιούργησαν οι εκλαϊκευτές της εποχής (π.χ. Jane Marcet, Harriet Martineau), και κυρίως η προπαγάνδα των φιλελευθέρων πολιτικών ανδρών (Richard Cobden, Robert Peel) που οικειοποιήθηκαν αποσπασματικά ότι θεωρούσαν πρόσφορο (βλ. π.χ. 'αόρατο χέρι', 'σιδηρούς νόμος των μισθών' κ.ά.) για να αιτιολογήσουν τις πολιτικές επιλογές τους². Είναι χαρακτηριστικό ότι όλες οι

μεγάλες φιλελεύθερες οικονομικές μεταρρυθμίσεις στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα (Factory Acts 1819, 1833, Poor Law Amendment 1834, Corn Law Appeal 1844, Navigation Acts Appeal 1849) έγιναν ερήμην των μεγάλων οικονομολόγων της εποχής³ αλλά και επ'ονόματι τους! Σημαντικό ρόλο στη δημιουργία αυτού του στερεοτύπου έπαιξαν ωστόσο και οι επικριτές της Πολιτικής Οικονομίας είτε αυτοί ήταν συντηρητικοί (Burke, Carlyle, Dickens) είτε ριζοσπάστες (Ρικαρτιανοί, Σοσιαλιστές, Ιστορική Σχολή, Μαρξ). Είτε λοιπόν με τον ψόγο των 'υπερασπιστών του Μαμωνά και των υλικών απολαύσεων', είτε με τη μομφή των 'απολογητών της αστικής τάξης', οι Βρετανοί κλασικοί κατηγορήθηκαν για 'εγκλήματα' στα οποία όπως θα δούμε δεν συνέργησαν.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους ακόμη και σε επίπεδο οικονομικής θεωρίας. Οι διαφορές αυτές οφείλονται εν μέρει σε αλλαγές που επιβλήθηκαν τόσο από την κοινωνικο-οικονομική συγκυρία (οι Smith & Bentham γράφουν στα τέλη του 18^{ου} αι., στην αρχή της 'βιομηχανικής επανάστασης', οι McCulloch & Senior 50 χρόνια αργότερα στο μέσον της, ενώ ο Mill αφού αυτή ολοκληρώθηκε στη Βρετανία, μετά το 1848), όσο και από την εξέλιξη της ίδιας της Πολιτικής Οικονομίας σε μια περίοδο σχεδόν ενός αιώνα (1776-1873). Έτσι εξηγούνται εξάλλου και οι ουσιώδεις διαφορές μεταξύ τους σε επίπεδο πολιτικής: από τον ηθικό φιλελευθερισμό των Smith & Bentham, τον αμιγή φιλελευθερισμό των Ricardo & Senior, στον κατ'εξάίρεση παρεμβατισμό του McCulloch μέχρι τον "ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό" του John Stuart Mill.

3. Ο ηθικός φιλελευθερισμός: Smith & Bentham

Ο Smith και ο Bentham ξεχωρίζουν από τους υπολοίπους μιάς και έχουν διαφορετική φιλοσοφική αφετηρία. Το κεντρικό ερώτημα του Smith, που έμεινε γνωστό στην ιστοριογραφία με την γερμανική έκφραση ως "Das Adam Smith Problem", ήταν πώς είναι δυνατό να συνδυάζεται η επίτευξη του ατομικού συμφέροντος με το αίσθημα του καθήκοντος που εξηγεί την κοινωνική τάξη. Για το λόγο αυτό η ανάλυση της οικονομικής συμπεριφοράς έχει για τον Smith ως απαραίτητο συμπλήρωμα τον σαφή προσδιορισμό των ηθικών περιορισμών που οδηγούν τα άτομα σε λύσεις επωφελείς για το κοινωνικό σύνολο⁴. Κάθε άλλη ανάγνωση του Smith αγνοεί το γεγονός ότι η *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* και ο *Πλούτος των Εθνών* αποτελούν τμήματα ενός συνολικού και αδιάσπαστου έργου⁵. Έτσι εξάλλου μόνον μπορεί κανείς να κατανοήσει το πραγματικό νόημα της 'αοράτου χειρός': επειδή οι άνθρωποι όταν συναλλάσσονται, έχουν ήδη ενσωματώσει

στα ατομικά τους σχέδια αυτό που είναι επωφελές και για τους άλλους, και παρ' όλο που καθοδηγούνται από εγωιστικά κίνητρα, οδηγούνται άθελά τους σε μία κατάσταση φυσικής ισορροπίας (Smith 1776, I σελ.477). Το κίνητρο της 'συμπάθειας' όχι μόνον εγγυάται την συνοχή του κοινωνικού ιστού, αλλά και την φυσική αρμονία μεταξύ ατόμων που δρουν το καθένα με βάση το ατομικό του συμφέρον⁶.

Θα λέγαμε απλουστεύοντας ότι εάν ένας αμιγώς γενικευμένος εγωισμός οδηγεί σε μία κατάσταση Χομπεσιανής ζούγκλας, ένας γενικευμένος αλτρουισμός θα οδηγούσε ανάλογα σε ένα κοινωνικό τέλμα. Ο Smith υπερασπίζεται έναν "φρόνιμο [prudent] εγωισμό" στηριγμένο στη συμπάθεια η οποία αποτελεί το θεμέλιο της συγκράτησης των εγωιστικών τάσεων των ατόμων, χωρίς ωστόσο να τις ακυρώνει. Όπως ο ίδιος τόνιζε στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*, ο άνθρωπος... οφείλει να θεωρεί τον εαυτό του όχι ως ένα μεμονωμένο ον που διαχωρίζεται από τους άλλους, αλλά ως έναν πολίτη του κόσμου, ένα μέλος της μεγάλης κοινοπολιτείας της φύσης...οφείλει πάντα να είναι πρόθυμος να θυσιάζει το μικρό ίδιον συμφέρον του για χάρη του συμφέροντος αυτής της μεγάλης κοινότητας (παρατίθεται στο Sen, 1987 σελ. 57).

Με βάση τα παραπάνω είναι κατανοητό γιατί η αγορά είναι ο μόνος μηχανισμός που σέβεται την απρόσκοπτη λειτουργία των φυσικών κινήτρων του ανθρώπου με βάση το δίπολο εγωισμός / συμπάθεια. Γιατί είναι απλούστατα ο μόνος μηχανισμός που σέβεται την ελευθερία των ατόμων, ελευθερία που δεν γνωρίζει άλλα όρια παρά αυτά που τα ηθικά άτομα επιβάλλουν στον εαυτό τους. Μόνον λοιπόν σε μία ιδανική κοινωνία ηθικών ατόμων με πλήρως ανεπτυγμένο το αίσθημα του δικαίου και της καλοσύνης, δεν θα είχε η κεντρική κυβέρνηση κανένα λόγο ύπαρξης⁷. Για να επιτευχθεί όμως στην πράξη δηλ. σε πραγματικές, μη ιδανικές συνθήκες- το "μεγαλύτερο δυνατό όφελος για ολόκληρη την κοινωνία", και όλα τα άτομα να είναι σε θέση να φανερώσουν όλες τους τις ικανότητες, είναι αναγκαίο το κράτος να παρεμβαίνει ώστε να διασφαλίζεται η αρμονική σύνθεση των ατομικών συμφερόντων (Smith 1776, II σελ. 339,40).⁸

Οι τομείς της κρατικής παρέμβασης αναλύονται ρητά και διεξοδικά από τον Smith στο Πέμπτο Βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* και περιλαμβάνουν την παραγωγή αμιγώς δημοσίων αγαθών όπως α) η εθνική άμυνα, η δημόσια ασφάλεια, και η δικαιοσύνη, β) η παραγωγή έργων κοινής ωφέλειας, όπως δρόμοι, κανάλια, λιμάνια, δημόσιοι φωτισμοί λόγω υψηλού πάγιου κόστους, αλλά και γ) ημιδημόσιων αγαθών όπως η βασική και η θρησκευτική

εκπαίδευση⁹. Ειδικά για την υποχρεωτική βασική εκπαίδευση, ο Smith την θεωρεί απαραίτητο όρο για την επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας, ένα αντίδοτο όπως έλεγε στη "φαγωμάρα και την ανταρσία" ('faction and sedition' (Βλ. Smith 1776, II σελ. 309). Η στάση του για την κρατική προστασία των φτωχών μέσω των Poor Laws, είναι χαρακτηριστική: όντας αντίθετος σε κάθε κρατική παρέμβαση που επιβάλλει περιορισμούς στο ελεύθερο εμπόριο και στην παραγωγή, θεωρούσε ότι η συγκεκριμένη μορφή προστασίας των φτωχών που τους απαγόρευε κάθε μετακίνηση πέρα από την ενορία τους, ήταν τελικά αντιπαραγωγική και απέβαινε τελικά σε βάρος των ίδιων των δικαιούχων. Αντ'αυτού η κρατική βοήθεια θα έπρεπε να ενισχύει την 'φιλοπονία' των φτωχών με συγκεκριμένα μέτρα ώστε να αξιοποιηθούν πλήρως οι παραγωγικές δυνατότητες όλης της κοινωνίας οδηγώντας στη γενική αφθονία και την ευημερία όλων¹⁰.

Ο Bentham, όσο και αν διαφοροποιείται από τους υπολοίπους σε θέματα οικονομικής θεωρίας, όχι μόνο εμπνεύστηκε από τον Smith αλλά ουσιαστικά συνέχισε το έργο του τουλάχιστον όσον αφορά στο ρόλο του Κράτους. Θέτοντας ως υπέρτατο κοινωνικό στόχο την επίτευξη της "μέγιστης δυνατής ευτυχίας για το μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων", επεχείρησε ανεπιτυχώς να προσδιορίσει τους όρους ποσοτικής μέτρησης αυτής της ευτυχίας. Για την επίτευξη αυτού του στόχου ο Bentham όρισε ένα τεράστιο πεδίο κυβερνητικής δράσης, θεωρώντας ότι μόνον έτσι μπορούσαν να περιοριστούν εξ ονόματος του κοινωνικού συνόλου, οι εγωιστικές συμπεριφορές των ατόμων που δεν προάγουν την συνολική ευτυχία.

Στον Bentham οφείλουμε την πρώτη άρτια διατύπωση των ορίων δράσης του κράτους ευημερίας: τα όρια αυτά αρχίζουν από το σημείο που η δράση του είναι απαραίτητη για την άνοδο της κοινωνικής ευημερίας μέχρι του σημείου πέραν του οποίου η παρέμβαση του βλάπτει την κοινωνική ευημερία. Ο ενεργός ρόλος του Κράτους περιλαμβάνει εκτός της παραγωγής των δημοσίων αγαθών που πρότεινε ο Smith, την παροχή κοινωνικής προστασίας στους φτωχούς, την εξασφάλιση ενός ανεκτού επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού, τον έλεγχο των τιμών βασικών αγαθών (π.χ. σιτάρι) ώστε να είναι προσιτά στα χαμηλά εισοδήματα κλπ. (Bentham 1793, σελ. 258). Η ριζοσπαστική του πολιτική περιελάμβανε επιπλέον μία σειρά μέτρων που περιόριζαν την ατομική δράση (ανώτατα όρια τόκων, έλεγχο ροής κεφαλαίων, έλεγχο τραπεζικών δραστηριοτήτων) σε μία κατεύθυνση άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων και υπεράσπισης των συμφερόντων της πλειοψηφίας¹¹. Για τον Bentham ήταν προφανές ότι το ατομικό και το συλλογικό συμφέρον δεν μπορούν να ταυτιστούν παρά με τη σύμπραξη του Κράτους.

4. Ο φιλελευθερισμός εν δράσει: Senior & McCulloch

Ο ριζοσπαστισμός του Bentham, δεν είχε ανάλογη άμεση συνέχεια. Ο μεγαλύτερος κλασικός οικονομολόγος, ο David Ricardo υπήρξε σε γενικές γραμμές αρνητικός σε παρόμοιες κρατικές παρεμβάσεις κοινωνικού χαρακτήρα. Αυτό δεν οφειλόταν τόσο σε ιδεολογικούς λόγους αρχής όσο στην απαισιόδοξη του πρόβλεψη για το μέλλον του συστήματος, που καθιστούσε μάταια κάθε παρέμβαση. Είτε με την παρέμβαση του κράτους είτε χωρίς αυτήν, ο νόμος των φθινουσών αποδόσεων, σε συνδυασμό με τον νόμο αύξησης του πληθυσμού δεν θα μπορούσαν να ανατρέψουν την αναπόφευκτη σταδιακή εξαφάνιση της πηγής του οικονομικού πλεονάσματος .

Είναι ωστόσο γεγονός ότι ο Ricardo δεν πρόλαβε να δει στην πράξη τις συνθήκες εξαθλίωσης που έφερε σε μεγάλα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού της Αγγλίας η γρήγορη εκμηχάνιση της παραγωγής, όπως και ο ίδιος φοβόταν ότι θα γίνει στο μέλλον: είμαι πεπεισμένος ότι η υποκατάσταση ανθρώπινης εργασίας από μηχανές είναι συχνά πολύ επιζήμια για τα συμφέροντα της τάξης των εργατών¹³. Οι συνεχιστές του όμως, John Ramsay McCulloch και Nassau William Senior γνώρισαν την ραγδαία συγκέντρωση αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις λόγω της εκμηχάνισης¹⁴ για να είναι σε θέση να συνειδητοποιήσουν ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός δημιουργεί μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που δεν μπορεί να επιλύσει μόνη της η αγορά. Εκμεταλλευόμενοι την ισχυρή κοινωνική τους θέση¹⁵ πρωταγωνίστησαν στις σφοδρές συζητήσεις των δεκαετιών του 1820 και 1830 που προκάλεσαν οι αντίπαλοι του Ricardo. Ο George Poulett Scrope για παράδειγμα, ένας εκ των επιφανεστέρων επικριτών του αμφισβήτησε, μεταξύ άλλων, και τις απόψεις του Ricardo περί κοινωνικής πολιτικής, θεωρώντας ότι οι κοινωνικές ανισότητες και η φτώχεια που δημιουργούνται από την οικονομική ανάπτυξη, δεν μπορούν να εξαλειφθούν χωρίς την πατερναλιστική προστασία του Κράτους¹⁶.

Ο McCulloch (1825), ο οποίος μαζί με τον James Mill υπήρξαν οι 'εκτελεστές' της πνευματικής διαθήκης του Ricardo, ήταν ο πρώτος που αιτιολόγησε θεωρητικά τη δυνατότητα μακροχρόνιας αύξησης των μισθών πάνω από το επίπεδο του μισθού επιβίωσης, αμφισβητώντας ένα καίριο σημείο της ρικαρτιανής θεωρίας. Με αφετηρία τη θεωρία του περί 'αποθέματος μισθών', διετύπωσε μία σειρά φιλεργατικών προτάσεων σχετικά με τη νομοθετική προστασία των εργαζομένων στα εργοστάσια και τη δημιουργία εργατικών ενώσεων. Παράλληλα, υποστήριξε ότι το Κράτος είναι ο μόνος φορέας που μπορεί να παράγει ότι ονομάζουμε σήμερα

'δημόσια αγαθά' (υποδομές μεταφορών, δημόσια υγεία, σιδηρόδρομοι) . Συνεπώς, και κατ'εξαιρέση, το Κράτος μπορεί κατά τον McCulloch να διορθώνει τις ατέλειες που δημιουργεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός.

Ο Senior ήταν ο μόνος από τους Βρετανούς Κλασικούς με έντονη πολιτική δράση. Οι προτάσεις του απετέλεσαν τη βάση για τις μεταρρυθμίσεις του 'Νόμου περί εργατικών ενώσεων' του 1830, του 'Νόμου περί εργοστασίων' του 1833, και της μεταρρύθμισης του 'Νόμου περί φτώχειας' του 1834. Η πρώτη απαγόρευε ουσιαστικά τη δημιουργία συνδικάτων, η δεύτερη εισήγαγε την υποχρεωτική εκπαίδευση των παιδιών 9 ως 13 ετών που δούλευαν ως τότε στα εργοστάσια, ενώ η τρίτη εισήγαγε ένα σύστημα κρατικών επιδοτήσεων των φτωχών που ήταν πρόθυμοι να εργαστούν¹⁸. Η γενική φιλοσοφία του Senior ήθελε τον περιορισμό της κρατικής ενίσχυσης κατά περίπτωση, μόνον σε όσους ήταν ανίκανοι να εργαστούν για λόγους υγείας ή ηλικίας. Θεωρούσε ότι οι γενικές ρυθμίσεις υπέρ των φτωχών οξύνουν το πρόβλημα και διαιωνίζουν την εξαθλίωση, αφού στερούν από τα άτομα το κίνητρο για να βελτιώσουν τη θέση τους. Πολύ γνωστή είναι ακόμη και η επιχειρηματολογία του Senior, κατά της μείωσης του ωραρίου στις 10 ώρες, στη βάση της θεωρίας του περί κέρδους της τελευταίας ώρας (Senior 1836, σελ. 188 κ.ε.), η οποία προκάλεσε τόσα αιχμηρά σχόλια από τον Marx (1867, σελ. 778-784)¹⁹. Ο Senior μετέβαλε τις απόψεις του μετά την επιστροφή του στην ακαδημαϊκή δραστηριότητα, το 1847 υιοθετώντας σαφώς πιο παρεμβατικές θέσεις²⁰.

5. Ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός του Mill

Ο Mill ήταν αναμφίβολα ο πιο ριζοσπάστης από τους Βρετανούς Κλασικούς. Στη βάση της πολιτικής του προβληματικής υπήρχε το σχέδιο της μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων και η ανησυχία για το μέλλον των εργαζομένων τάξεων (Mill 1848, Βιβλίο 4). Η επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής κοινωνικής ευημερίας δεν θα μπορούσε να γίνει σε βάρος των συμφερόντων των περισσοτέρων. Γι'αυτό το λόγο θεωρούσε απαραίτητη την ενεργό παρουσία του Κράτους, υποστηρίζοντας ενεργά μία δέσμη παρεμβατικών μέτρων όπως εθνικοποίηση της κοινόχρηστης γης, περιορισμοί στο δικαίωμα κληρονομιάς, προοδευτική φορολογική μεταρρύθμιση, θέσπιση υποχρεωτικής βασικής δημόσιας εκπαίδευσης²¹. Παράλληλα, με τη δημόσια ομολογία του το 1869, του σφάλματος των Κλασικών περί της ύπαρξης ενός άκαμπτου και αδιαπραγμάτευτου αποθέματος μισθών, θεωρήθηκε ως ο κύριος υπεύθυνος για τη μεταστροφή της κοινής γνώμης ως προς την απαγόρευση δημιουργίας των εργατικών συνδικάτων αλλά και για την εκ

βάθρων μεταρρύθμιση της εργατικής νομοθεσίας . Από τη στιγμή που ο κορυφαίος οικονομολόγος της εποχής παραδέχθηκε ότι η θεωρία περί αποθέματος μισθών στερείται κάθε επιστημονικής βάσης και πρέπει να απορριφθεί (Mill 1869, σελ. 646), έγινε σε όλους φανερό ότι το ύψος των μισθών μπορεί να διαμορφωθεί από τη συλλογική διαπραγμάτευση μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του 5^{ου} και τελευταίου βιβλίου των *Αρχών Πολιτικής Οικονομίας*, ο Mill δηλώνει ότι το *laissez-faire* είναι η γενική αρχή: κάθε παρέκκλιση απ'αυτήν είναι κακή, εκτός και αν απαιτείται χάριν του γενικού καλού (Mill 1848, σελ.950). Αμέσως όμως στη συνέχεια αναλαμβάνει ο ίδιος να παρουσιάσει εννέα ευρείες κατηγορίες παρεκκλίσεων από τη γενική αρχή του *laissez-faire*. Σε αυτές συμπεριλαμβάνει την προστασία των καταναλωτών, την παροχή βασικής εκπαίδευσης, την προστασία των ανηλίκων, τον έλεγχο της παραγωγής δημοσίων αγαθών, την παροχή δημόσιας βοήθειας στους φτωχούς κλπ.

Αξίζει να αναφέρουμε ένα μόνο συγκεκριμένο παράδειγμα που δείχνει την μορφή της κρατικής παρέμβασης στο κοινωνικό πεδίο, δείχνοντας παράλληλα πόσο επίκαιρη μπορεί να είναι η κοινωνική προβληματική του Mill. Εξετάζοντας την δυνατότητα μείωσης του ωραρίου εργασίας χωρίς παράλληλη μείωση του ημερομισθίου, θεωρεί ότι η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας που θα προκύψει από τη μείωση του χρόνου εργασίας θα λειτουργήσει μακροπρόθεσμα υπέρ των επιχειρηματιών. Επειδή όμως κανείς επιχειρηματίας από μόνος του δεν είναι διατεθειμένος να πάρει τέτοιο ρίσκο, είναι αναγκαίο το Κράτος να επιβάλει μια γενική μείωση του ωραρίου εργασίας χωρίς μείωση μισθών (Mill 1848, σελ. 963-4).

6. Συμπέρασμα

Ο Schumpeter (1954, σελ. 550) έγραψε ότι "όσο πολύπλοκες και αν είναι οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους που έχουμε μπροστά μας οποιαδήποτε στιγμή, θα χρειαζόμαστε πάντα τη προβληματική των κλασικών όταν πρόκειται για θέματα ρύθμισης και ελέγχου". Το κύριο δίδαγμα από το έργο των Βρετανών Κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας είναι ότι δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε-τη μελέτη των συνθηκών που εξασφαλίζουν τη μακροχρόνια ανάπτυξη από τη μελέτη των προϋποθέσεων μιας κοινωνικά τουλάχιστον ανεκτής, διανομής εισοδήματος.

Σήμερα είναι ορατά τα αδιέξοδα των κυριάρχων μοντέλων κοινωνικής πολιτικής, τόσο του συντηρητικού-κορπορατιστικού μοντέλου της Κεντρικής Ευρώπης, όσο και του λεγόμενου φιλελευθέρου της Βόρειας Ευρώπης. Γι' αυτό το λόγο πολλοί θεωρούν ότι ο εκσυγχρονισμός και ο εξορθολογισμός του Κοινωνικού Κράτους, ειδικά στη Νότια Ευρώπη, απαιτεί ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο μεταξύ των κοινωνικών εταίρων²³. Αυτό σημαίνει όχι μόνο κατάργηση όλων των στρεβλώσεων που υφίστανται, αλλά πρωτίστως σειρά μέτρων που εγγυώνται την ελάχιστη κοινωνική προστασία και ενδυναμώνουν την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη. Αν θυμηθούμε, με βάση τα παραπάνω, ότι το Κράτος Πρόνοιας θεμελιώθηκε στη Βρετανία και στους κλασικούς της Πολιτικής Οικονομίας, είναι προφανής η ιδιαίτερη σημασία και η επικαιρότητα της σκέψης τους, όχι μόνο σε όσους χαράσσουν την κοινωνική πολιτική αλλά και για όσους ασχολούνται θεωρητικά με αυτά τα ζητήματα.

Υποσημειώσεις

1. Για τη διάσταση κλασικών και ιδεολογίας του 'laissez-faire' βλ. Blaug (1958, σελ. 43-5), Coats (1971), Gordon (1971), Grampp (1982).
2. Βλ. Clapham (1967, σελ. 335), Gordon (1991, σελ. 221), Zouboulakis (1993, σελ. 25, 42).
3. Λαμπρή εξαίρεση αποτελεί ο Ταγματάρχης Robert Torrens που υπερασπίστηκε ανοιχτά τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις του Robert Peel. Βλ. Schumpeter (1954, σελ. 489). Για τον Torrens βλ. και Karayiannis (2000). Συμμετοχή στη μεταρρύθμιση του νόμου περί πτώχειας είχε και ο Senior, όπως θα δούμε παρακάτω.
4. Βλ. Denis (1983, σελ. 184), Skinner (1987, σελ. 360), Sen (1987, σελ. 57), Ψυχοπαίδης (1990), Δρόσος (1992), Tabb (1999 σελ. 34).
5. Βλ. ενδεικτικά Skinner (1987 σελ. 363), Winch (1996, σελ. 95).
6. Heilbroner (1980, σελ. 43).
7. Βλ. Evensky (2001 σελ. 507), ο οποίος εύστοχα σημειώνει ότι η περιορισμένη κυβέρνηση δεν είναι η αιτία της επιτυχίας μιάς φιλελεύθερης κοινωνίας, αλλά το κέρδος αυτής της επιτυχίας.
8. Για το θέμα αυτό βλ. Κορλίρας (1991, σελ. 30), Δρόσος (1992).
9. Για την οικονομική πολιτική του Smith βλ. Θεοχάρης (1980, I σελ. 153), Beraud (1992, σελ. 349-51), Winch (1996, σελ. 114-123).
10. Βλ. σχετικά την εξαιρετική ανάλυση του Sen (1987, σελ. 59-62).
11. Για τα μέτρα αυτά βλ. Cot (1992, σελ. 296-7), Ψαλιδόπουλος (1997, σελ. 69-70).
12. Νεώτεροι μελετητές ωστόσο τεκμηριώνουν με βάση τις τοποθετήσεις του Ricardo στο Βρετανικό Κοινοβούλιο μία φιλελεύθερη-αντικρατιστική πολιτική αντίληψη (Churchman 1999).

13. Η τελευταία έκδοση των Αρχών Πολιτικής Οικονομίας έγινε το 1821, δύο χρόνια πριν από τον θάνατό του. Το συγκεκριμένο απόσπασμα αναφέρεται στο Ψαλιδόπουλος (1997, σελ. 80).

14. Ο Cameron (1989, σελ. 166) αναφέρει ότι ο αγροτικός εργατικός πληθυσμός στην Αγγλία, μειώθηκε από 36% σε 22% στα πρώτα πενήντα χρόνια του 19^{ου} αιώνα, έστω και αν ο πληθυσμός συνολικά αυξάνονταν με ρυθμούς έως και 17% κάθε δέκα χρόνια. Να σημειωθεί ότι το μικρό μέγεθος των βιομηχανικών μονάδων δεν ήταν σε θέση να απορροφήσει άμεσα αυτή τη ραγδαία εισροή ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού στις πόλεις. Βλ. Clapham (1967, σελ. 68).

15. Ο McCulloch που θεωρείται ως ο 'πρώτος επαγγελματίας οικονομολόγος', υπήρξε ικανός δημοσιογράφος, πανεπιστημιακός δάσκαλος και διευθυντής του Εθνικού Τυπογραφείου. Ο Senior ήταν ο πρώτος καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας αλλά και δραστήριο στέλεχος και Βουλευτής του Φιλελευθέρου Κόμματος των Ουίγων.

16. Για τις απόψεις περί κοινωνικής πολιτικής του Scrope, βλ. Καραγιάννης (1994). Για μία ενδελεχή αποτίμηση του έργου του βλ. Stack (2000).

17. Βλ. O'Brien (1970, σελ. 366), Ψαλιδόπουλος (1997, σελ. 95).

18. Βλ. Bowley (1937), Levy (1970).

19. Ο B. DeLong (1986) δίνει μία πειστική ερμηνεία του λάθους του Senior, δικαιώνοντας εν μέρει μόνο την κριτική του Marx.

20. Βλ. σχετικά Bowley (1937, σελ. 263-9), Ψαλιδόπουλος (1997, σελ.92).

21. Για τη μεταρρυθμιστική πολιτική του Mill βλ. Packe (1954, σελ. 297-8), Schwartz (1972, Κεφ. 7), Robbins (1973, σελ. 159-61), Bedarida (1972, σελ. 349-50).

22. Η ομολογία του λάθους του Mill έγινε σε ένα άρθρο του το 1869, χωρίς ωστόσο να αλλάξει κάτι στην 7^η και τελευταία έκδοση των Αρχών Πολιτικής Οικονομίας. Περισσότερα για το θέμα και τις κοινωνικές επιπτώσεις του στο Hobsbawm (1977, σελ. 256), Blaug (1986, σελ. 253-5), Zouboulakis (1993, σελ. 134-9).

23. Βλ. π.χ. τα άρθρα των Ferrera, Hespanha, Rossi στο Μασσαγιάνης (επιμ.) (1999). Βλ. σχετικά Zouboulakis (2000).

Βιβλιογραφία

- BEDARIDA, F. (1972), *Le socialisme en Angleterre jusqu'en 1848*, στο J. Droz, *Histoire generale du Socialisme*, Paris: PUF.
- BENTHAM, J. (1793), *Manual of Political Economy*. In *Jeremy Bentham's Economic Writings*. W. Stark (επιμ.), London: Allen & Unwin, 1952.
- BERAUD, A. (1992), *La contribution fondatrice. Origine et developpement de la pensee economique d'Adam Smith*, στο A. Beraud et G. Faccarello, *Nouvelle Histoire de la pensee Economique*, Paris: La Decouverte.
- BLAUG, M. (1958), *Ricardian Economics*, New Haven: Yale Uni. Press.
- BLAUG, M. (1986), *La pensee economique. Origine et developpement*. Paris: Economica.

- BOWLEY, M. (1937), *Nassau Senior and Classical Economics*, London: Allen & Unwin, 1949.
- CAMERON, R. (1989), *A concise Economic History of the World*, Oxford University Press.
- CHURCHMAN, N. (1999), Public Debt Policy and Public Extravagance: The Ricardo-Malthus debate, *History of Political Economy*, 31: 653-673.
- CLAPHAM, J.H. (1967), *An Economic History of Modern Britain. The early railway age 1820-1850*. Cambridge Uni. Press.
- COATS, A.W. (1971), *The Classical Economists and Economic Policy*. London: Methuen & co.
- COT, A. (1992), Jeremy Bentham, un 'Newton' de la Morale, στο A. Beraud et G. Faccarello, *Nouvelle Histoire de la pensee Economique*, Paris: La Decouverte.
- DeLONG, B.J. (1986), Senior's last hour: suggested explanation of a famous blunder, *History of Political Economy*, 18 (2), pp.325-333.
- DENIS, H. (1983), *Histoire de la pensee economique*. Paris: PUF 7η έκδοση.
- ΔΡΟΣΟΣ, Δ. (1992), Κοινωνία της αγοράς και συγκρότηση της κρατικής μορφής στον Α. Smith. *Αξιολογικά*, Τεύχος 4, σελ. 7-57.
- EVENSKY, J. (2001), Adam Smith's Lost Legacy, *Southern Economic Journal*, 67(3): 497-517.
- GORDON, H.S (1971), The ideology of laissez-faire, στο Coats (1971).
- GORDON, H.S (1991), *The History and Philosophy of Social Science*. London: Routledge.
- GRAMPP, W.D. (1982), Economic opinion when England turned to free-trade. *History of Political Economy*, 14: 496-520.
- HEILBRONER, R. (1980), *The worldly philosophers*. London: Penguin, 5^η έκδοση.
- HOBSBAWM, E. (1977), *The age of capital*. London: Abacus.
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ρ. (1980), *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Α. (1994), Βιβλιοκριτική στο Μ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ *Οικονομικές θεωρίες και κοινωνική πολιτική. Η Βρετανική προσέγγιση, ΣΠΟΥΔΑΙ*, 44 (3-4), 206-211.
- ΚΑΡΑΥΙΑΝΝΙΣ, Α. (2000), "Robert Torrens on Technological Progress", *History of Economic Ideas*, 8 (2), 63-94.
- ΚΟΡΛΙΠΑΣ, Π. (1991), *Φιλοσοφία της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Γνώση.
- LEVY, S.L.(1970), *Nassau W. Senior: 1790-1864*. New York: David & Charles.
- MARX, K. (1867), *he Capital*. Livre I. Paris: La Pleiade, 1963.
- ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ, ΕΜ. (επιμ.) (1999), *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- MCCULLOCH, J.R. (1825), *Principes d'Economie Politique*, Paris: Guillaumin & Cie, 1851. (Μτρ. από την 4^η αγγλική έκδοση του 1849).

- MILL, J.S (1848), *Principles of Political Economy*. 7η έκδοση 1873, Επιμέλεια W.J. Ashley 1909. Clifton: Augustus Kelley, 1973.
- MILL, J.S. (1869), "Thornton on Labour and its claims", στο *Collected Works, Essays on Economics and Society*, τομ. V Toronto, Toronto University Press.
- O'BRIEN, D.P. (1970), J. R. McCulloch. *A study in classical Economics*. London: Allen & Unwin.
- PACKE, M. St.J. (1954), *The life of John Stuart Mill*. London: Secker & Warburg.
- ROBBINS, L. (1973), *The evolution of modern economic theory*. London: McMillan.
- SCHUMPETER, J.A.(1954), *History of Economic Analysis*. London: Allen & Unwin.
- SCHWARTZ, P. (1972), *The new Political economy of J. S. Mill*. London: Weidenfeld & Nicholson.
- SEN, A. (1987), *Για την Ηθική και την Οικονομία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.
- SENIOR, W.N. (1836), *An outline of the science of Political Economy*, New York: A.M.Kelley, 1965.
- SKINNER, A. (1987), "Smith, Adam", στο *The New Palgrave's Dictionary of Political Economy*, London: MacMillan, σελ.357-375.
- SMITH, A. (1776), *The Wealth of Nations*. Chicago: University Press, 1976.
- STACK, D. (2000), "The Secret Concatenation' in the Mid-nineteenth century: The case of George Poulett Scrope, a still neglected political economist", *History of Political Economy*, 32 (2), 553-584.
- TABB, W. (1999), *Reconstructing Political Economy. The great divide in economic thought*. London: Routledge.
- ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (1997), *Οικονομικές θεωρίες και κοινωνική πολιτική. Η Βρετανική προσέγγιση*. Αθήνα: Αίολος.
- ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, Κ. (1990), Ο Α. Smith και η κριτική μέθοδος της Πολιτικής Οικονομίας, *Αξιολογικά*, Τεύχος 1, σελ. 7-91.
- WINCH, D. (1996), *Riches and poverty. An intellectual History of Political Economy in Britain, 1750-1834*. Cambridge: Uni. Press.
- ZOUBOULAKIS, M. (1993), La science économique a la recherche de ses fondements. La tradition économique ricardienne, 1826-1891. Paris: PUF.
- ZOUBOULAKIS, M. (2000), Book Review, M. Matsaganis (επιμ.) Perspectives of the Welfare State in Southern Europe, *European Societies*, 2 (3) pp. 369-372.